

78ko Erregimen kanibala eta 90eko Poetika Errebeldeak

*The cannibalistic regime of '78 and the rebel poetics
of the 90s*

Ibai ATUTXA ORDEÑANA
Critical Theory Bilbo-Barcelona

Jasotze data: 2019.03.31. Onartze data: 2019.05.29

LABURPENA

Artikulu hau Maria Mercè Marçal, Chus Pato eta Itxaro Bordaren poemak irakurketa konparatiboa da. Irakurketa horrek 78ko erregimenari buruzko proposamen kritikoetako batzuk birpentsatzea du helburu. Horretarako, lehenengoak 70eko hamarkadan idatzitako *Cau de llunari* eta beste biek 90eko hamarkadan sortutako *Fascinio* eta *Orain* poemategiei erreparatuko die analisiak. Irakurketa konparatiboak agerian utziko ditu 78ko erregimenaren zapalkuntza anitzak. Aldi berean, zapalkuntza horiek gurutzatutako gorputzen irakurketa ahalbidetuko dute ahots poetikoek. Haatik, bakoitzak kokagune ezberdin batetik egingo du hitz: *Cau de llunak* erregimenaren aurre-historiatik, *Fasciniok* erregimenaren baitatik, eta *Orainek* kanpotik. Kokagune bakoitzetik 78ko erregimenaren ikuspegi berria eskainiko duen poetika errebeldea harilkatuko dute hiru poemagintzek.

Gako-hitzak: Maria Mercè Marçal; Chus Pato; Itxaro Borda; 78ko erregimena; 90eko hamarkada.

ABSTRACT

This article is a comparative reading of poetry by Maria Mercè Marçal, Chus Pato and Itxaro Borda. It will focus on *Cau de lluna*, written by Marçal in the 70s, and on *Fascinio* and *Orain*, which Pato and Borda wrote, respectively, in the 90s. The comparative reading will bring to the surface oppressions inflicted by the regime of '78. It will also enable a reading of inflicted bodies, which the poetic voices situate in the centre. Despite similarities, each one of the voices speaks from a different place: *Cau de lluna*, from the pre-history of the regime; *Fascinio*, from within the regime; and *Orain* from the outside. Each one of the positions reveals the rebel poetics that come together in the work of the three authors, shedding new light on the way we understand the regime of '78.

Keywords: Maria Mercè Marçal; Chus Pato; Itxaro Borda; regime of 78; the 90s.

1. Sarrera. 2. Marçalen espektroen konjura edo erregimenaren aurre-historia. 3. Patoren ekintza kastratzailea edo Erregimenaren barne-atzerria. 4. Bordaren orientazio kuirra edo erregimenaren kanpo-migrantzia. 5. Ondorioak. Erregimen kanibala eta poetika errebeldeak. 6. Bibliografia.

1. Sarrera

“78ko erregimena”, “Trantsizioko Kultura” edo “Trantsizioko erregimena” bezalako kontzeptuek egin dute bere bidea pentsamendu kritiko penintsularrean. Azken hamarkada eskasean indarra hartu eta erreferentzial bilakatu dira Frankoren diktadura osteko bizitza politiko eta soziala ulertzeko. Goitik behera eliteek antolatutako tresna da erregimen hori 78an egituratu berri zen demokraziaren inguruan kohesioa ziurtatzeko. Zapalkuntzak isiltzen dituen kontsentsu manufakturatatu bat eta boterea zalantzan jartzen ez zuen kultura desaktibatatu bat dira erregimenaren bi ezaugarri nagusi.

Maria Mercè Marçal, Chus Pato eta Itxaro Bordaren lanak aztertuta, artikulu honek dialogatu egin nahi du egungo pentsamendu kritikoaren erdigunea hartu duten kontzeptu horiekin –hemendik aurrera “78ko erregimen” hobetsiko dut besteen aldean. Marçal, Pato eta Bordaren testugintza sarriegi ahaztu egin den corpus literarioa da 78ko erregimena ulertzeko. Hala ere, hiru idazle horiena, 70eko hamarkadatik 90eko hamarkadara bitartean “nazio periferiko” deiturikoen kokagunetik sortutako emakumezkoen poemagintza esanguratsuenetakoa da. Horregatik, kokatutako poetika horiek 78ko erregimenari buruzko proposamen batzuk birpentsatzea ekar dezake. Horixe da behintzat artikulu honetan landu nahi dudana hipotesia.

“78ko erregimena” bezalako kontzeptuek egin duten bidearen hiru adibide paradigmatico dira, *CT o la Cultura de la Transición*, *Por qué fracasó la democracia en España*, eta *Cultures of anyone*. Guillem Martinezek 2012an koordinatu *CT* lan kolektiboa izan zen izenburua ematen dion kontzeptua

plazaratu zuen lehenengoetariko argitalpena. Bestalde, 2015 urtean argitaratu ziren Emmanuel Rodr guezek gazteleraz eta Luis Moreno Caballudek ingelesez idatzitakoak. Lehenengoak terminoari forma akademikoa eman zion historiaren diziplinatik. Besteak, Princetoneko unibertsitate-tik idatzita egoteagatik, Estatu Batuetako akademiaren balidazioa eman zion kontzeptuari. Hirurak ala hirurak dira 2011ko M-15 mugimenduaren ondorengotza intelektualaren ispilu.

M-15aren bueltan argitaratuta, testugintza horrek denbora-koordinatuen planteamendu jakin bat jarraitzen du. 78ko erregimenaren formakuntza fasearen analisi kritiko sakon batek darama 2008ko krisi ekonomikoz geroztiko egoera soziala ulertzera. 90eko hamarkadako poemagintzaren azterketa hutsune hori betetzera dator. Hortaz, testu honek ez du 78ko erregimenaren eta 2011ko herri mugimenduen arteko loturaren irakurketa teleologikorik egin nahi, aitzitik, erregimena etengabeko potentzialtasun errebeldeen denbora tarte gisa ulertzeko proposamena da nirea.

90eko hamarkadako pentsamendu eta herri mugimendu kritikoak ulertzeko erreferente gisa hartzen dut Marina Garcések 2018an argitaratutako *Ciutat Princesa*. Grac sek lehenengo pertsonan idatzitako memoria filosofikoek argi uzten dute herri mugimenduen izaera kritiko eta eraldatzaileak ez zuela beherakada jasan 90eko hamarkadan. Globalizazioaren arrakastari eta historiaren bukaerari buruzko diskurtsoen artean herri mugimenduek etorkizun bidezkoagoen potentzialtasunak irudikatu eta sortu zituzten. Marçal, Pato eta Bordaren poetikek narrazio paralelo bat eskaintzen diote Garcések proposatzen digun historiari.

Hiru idazleen poemagintzaren momentu konkretu bat aztertuko dut. Une jakin horietan, 78ko erregimenari dagokionez, kokagune ezberdin bat hartu zuen sorkuntza lan bakoitzak. *Cau de Lluna* 1977an argitaratu zen, *Fascinio* 1995ean eta *Orain* 1998an. Marçalen poemagintza goiztiarra erregimenaren aurre-historian kokatzen da, Patorena erregimenaren baitan eta Bordarena kanpoan. 78ko erregimenean zehar, kokagune ezberdinak nola harilkatzen diren aztertzea da artikulu honen xedea.

Antzera, poemagintza bakoitza proposamen teoriko ezberdin batekin jarri dut elkarrizketan. Hiru autoreen testugintza anitzari metodologia bakarra inposatu beharrean, ahots poetikoen berezitasunei lekua egitea du helburu jokaera horrek. Artikuluan zehar argi utziko ditudan arrazoiengatik, Marçalen lanak Jacques Derridaren espektropolitikarekin egingo du bat; Patorenak lekua hartuko du Jacques Lacanen psikoanali-

siaren, eta Gilles Deleuze eta Félix Guattariren eskizoanalisiaren artean; eta Bordarena Sara Ahmeden fenomenologia kuirrarekin arituko da buruz buru.

Bestalde, segidan irakurriko duzun atal bakoitzak Marçal, Pato eta Bordaren lanari erreparatuko dio, banan-banan. Gainera, *Cau de lluna*, *Fascinio* eta *Orain* liburuetako poema jakin batzuk ekarri ditut artikulura horien hurbileko irakurketak egiteko. Horrek ahalbidetu dezake auto-reen lanari buruz orain arte aztertutakoez gaindi, zerbait ezberdina esatea. Autore bakoitzaren poemagintzaren ezaugarriak aterki teoriko-metodologiko bakarraren azpian isiltzea baino, poetika bakoitzak propio duen izaera errebeldea argi berriarekin azaleratzea da asmoa.

2. Marçalen espektroen konjura edo erregimenaren aurre-historia

Divisa.

A l'atzar agraeixo tres dons: haver nascut dona,
de classe baixa i nació oprimida.
I el tèrbol atzur de ser tres voltes rebel.
[...]

Lluna Granada.

Company, mosseguem la vida!

Que l'amor ens ragi als llavis:
Farem un pacte de sang
quan lluna plena s'ablami!
Farem un pacte de sang,
una conjura de ràbia
que ens faci estalvis del seny
que ens té la sogà filada!
Company, mosseguem la vida
sota la lluna granada. (Marçal, 1977, 15. or., 59. or.)¹.

1 Nik euskaratuta: “Dibisa / Patuari eskertzen dizkiot hiru dohain: emakume jaiotzea, /klase xumekoa y zapaldutako naziokoa. / Eta hiru aldiz errebelde izatearen azul uherra. [...] Ilargi koskorra / Laguna, hozkatu dezagun bizitza! /maitasunak pitzatu diezazkigula ezpainak: / odolezko itun bat egingo dugu / ilargi betea erretzen denean! / odolezko itun bat egingo dugu, / amorruzko konjura bat / zentzua aurreztuko diguna, / soka lotuta izango diguna! / laguna, hozkatu dezagun bizitza / ilargi koskorren azpian”.

Maria-Mercè Marçal en 70eko hamarkadako poemagintza intersektionalitatearen adibide paradigmaticoa gisa ulertu dute ikasketa katalaneko azken proposamenetan. Marçal orotariko desparekotasunen gurutzaketa ulertzeko aitzindari zela, bereziki estatu espainiarraren osaketaren prozesuan, hutsik gabe proposatu zuen Maria Rodó de Záratek Gata-maula kolektibo feministak 2017an argitaratutako *Terra de Ningú* liburu kolektiboan. Botere egiturak dituzten dimentsio ezberdinen arteko erlazio anitzak azaleratzeko gai izan zen Marçal.

Bereziki, “Divisa” poemako “dona, / de classe baixa i nació oprimida” bertso ezagunak gai izan ziren Marçal en poetika goiztiarraren politika nolabait laburbiltzeko. Ezin ahaztu, zapalkuntza horiei sexualitatearena gehituko zaiola 1982an *Terra de Mai* argitaratzen duenean, bertan maitasun lesbiarra jorratzen hasi baitzen. Itxaro Bordak eta Chus Patok 80ko eta 90eko hamarkadetan argitaratutako lanak tradizio literario jakin horren parte bilakatu ziren, hots botere egituren gurutzaketa (patriarkatuarena, kapitalismoarena, inperialismoarena eta heteroarauarena kasu) agerian uzten duen tradizioarena.

Marçalek emakumezko subjektu posizio alternatibo bat artikulatu nahi zuen, horretarako erreferenterik izan gabe, edo are, erreferenteak izanik zapalkuntzazkoak eta baztertzailak. Horixe argudiatzen du Josep-Anton Fern ndezek 2004an *Lectora* aldizkariak poeta katalanari eskaini zion monografikorako argitaratu analisisian. Kritikari horren arabera zapalkuntza anitzak “patuaren opari” gisa aurkezteari ironia garratza dario. Hori dela eta Marçalek ez zuen zapaldukoaren lekunea erromantizatzen, alderantziz, erreferente eta hizkuntza berrien bilaketari ekin zion. Patuaren zapalkuntzei “atzur” urdinaren errebeldia oposatu zion. Atzurak –hots, bereziki heraldikari lotutako kolore azulak– egitura antzestralen bilaketan eta berrirakurketan txertatzen zuen Marçal en poesiaren erantzun politikoa.

Iraganaren berrirakurketak Marçal en poemagintza goiztiarrean duen lekua ulertzeko bidean, Fernandez en analisiak “Divisa” poematik “Lluna Granada”ra zubia egitea ahalbidetzen du. “Lluna Granada”n agertzen dira ilargiari eta sorginei buruzko erreferentziak gerora obran osoan zehar irakurri ahalko direnak. Ikertzaile katalanaren arabera, bi elementu horiek dira Marçal en egitura antzestralen berrikuspen lanaren parte. Ilargiak, argi isla eta aldi berean itzal den heinean, metafora gisa funtzionatzen du: emakumeak egitura patriarkalen azpian hartzen duen lekuen metafora hain zuzen ere. Sorginak, aldiz, desiratzen duen emaku-

me immoralak dakar gogora, gizonaren inposizioetatik kanpo bizi dena. Ohargarria da iraganaren berreskurapen eta berrinterpretazio saiakerei dagokienez ere, Marçal, Pato eta Bordaren poesiak poetika ahizpak direla.

Artikulu honetan, nik sorginkerian, konjuran jarri nahi dut arreta. Konjura da, hain justu, poemak hiru aldiz errebelde izateko irakurleari proposatzen dion mekanismoa. Amorruzko konjura da, hitz laburretan, poemako ekintza politikoa. Konjura poetiko eta politiko hori ulertzeko, dialogoa proposatzen dut Marçalen poemagintzaren eta Jacques Derridak 1993an argitaratutako *Spectres de Marx* liburuaaren artean.

Derridaren testuak, Marçalena bezalaxe, konjurez eta agerpenez dihardu, baina haren kasuan filosofia politikoaren ikuspegitik hausnaritzen ditu agerpen espektralak –are “*hantologie*” kontzeptua proposatu ere espektroen agerpenen ontologia gisa. Filosofo aljeriarrak iraganetik konjuratutako espektro eta mamuak gorpuzte paradoxiko gisa ulertzen ditu. Agerpenarekin iragana orainaldira ekartzen duten neurrian desfaiatzen dituzte espektroek agertzen diren garaiko subjektu posizioak. Orainaldian agertzen direlako daude presente, baina aldi berean iraganekoak izanik dira harrapaezinak. Agerpen horiek espektro ala mamu, borroka sozialak gorpuzten dituztenean ikusten du Derridak beti iristear dagoen justiziarako potentzialitatea; zapalkuntzak gorpuztean bestalde hilda daudela deklaratzeko balio dezakete.

Marçalen testura itzulita, “*conjurar*” hitzak katalanez hartzen dituen definizioei kasu egitea da argigarria. Beste batzuen artean hurrengoak irakur daiteke, “Obligat (un diable, un esperit, els elements, etc.) a aparèixer o a obeir, per la invocació d’un nom sagrat o màgic” (Institut). “Lluna Granada”n, beraz, ilargiaren itzal patriarkala erretzean (s’ablami), sorginen amorruzko konjura ahoskatzen du lagunarekin batera poemako ahotsak. Konjura gisa uler dezakegu, hain zuzen ere: “A l’atzar agraeixo tres dons: haver nascut dona, / de classe baixa i nació oprimida. / I el trèbol atzur de ser tres voltes rebel”.

Zeintzuk ziren Marçalen poemek konjuratzen dituzten elementu, espiritu edo deabruak? Espektro ala mamuak? Zeintzuk borroka sozial eta zapalkuntzak? Derridaren proposamenak laguntzen digu Marçalena aipatu ironia potentzialitate berriztu batekin irakurtzen. Poemak emakume, langile klaseko eta zapaldutako nazioko izatea patuaren dohain gisa konjuratzean, patriarkatuaren, kapitalismoaren eta inperialismoaren mamuak intersekzioan agerrarazten zituen eta orainaldira ekarri. Alta, mamu gisa agerrarazteak berak deklaritzen zuen hilda zeudela, edo

hobe, hil egingo zirela, poemako aditzak etorkizuneko forma baitu (*farem [...] una conjura de r bia*). Artean, “*atur*” antzestralaren errebeldia hirukoitza espektro gisa gorpuzteak iraganean isildutako borroka sozial anitzak egiten zituen presente eta beti iristear dagoen justizia gisa artikulatu. Iraganeko sorginen espektroez jabetzeak, haien konjurak, ahalbidetzen zion Marçali bizi zuen orainaldiko zapalkuntzen mamuak poetikoki erailtzea.

1977an argitaratu zen *Cau de Llunes* poemategiak barne-hartzen zituen “*Divisa*” eta “*Lluna Granada*” poemak. Konjura eta amorru hark, orainaldi jakin batera ekartzen zituen espektro eta mamuak. Hortaz, Marçalen orainaldi hori kokatzea ezinbestekoa da Pato eta Bordaren poesiara jauzi egin aurretik. Izan ere, argudiatzen baitut Pato eta Bordaren lanak direla Marçalen amorru, borroka sozial eta zapalkuntza anitzek 78ko erregimenaren baitan bizi izan zituzten errepikapen eta diferentzia poetikoak –90eko hamarkadan zehazkiago. Erregimen haren formakuntza fasera garamatza Marçalen poemategiak.

Marçal eta Derridaren irakurketa bateratua espektropolitikak ahalbidetu digun bezala, ikuspuntu kritiko berak egiten du posible poeta katalanaren sorkuntza 78ko erregimenaren formakuntzan kokatzea. Jo Labanyi hispanista erreferentzialak 2003ko *Constructing Identity in Contemporary Spain* lanari emandako hitzaurrean aipatzen du lehenago esplikatu-tako Derridaren lana. Zirriborro gisa bada ere, Labanyiaren proposamena da kultura espainiar modernoa mamu istorio (*ghost story*) bat bailitzan ulertu behar dugula. Hamarkada bat beranduago, 2014ko “*Spanish Nationalist Excess*” artikuluan, Joseba Gabilondok Labanyiaren espektropolitika hispaniarrari buruzko zirriborroa hartu eta berformulatu egin zuen. Historia ulertzeko zen proposamena estatuaren geopolitika baldintzatzen duten logika espektralak argitzeko baliagarri den planteamendu gisa berregituratu zuen. Iradokitzailea da Marçalen poemagintza goiztiarraren konjurak, haren mamu eta espektroak, historia eta geopolitika espektral hispaniar horietan kokatzen direla ohartzea.

Labanyi eta Gabilondok estatuaren berformulazio bakoitza kanibalizazio prozesuen emaitza dela argudiatzen dute. Ikuspegi horretatik, letra larrietan idatziriko Espainiar Historia mamu istorio bat da. Konjuratu beharreko mamuak dira historia horretatik kanporatutakoak eta narratiba dominatzaileetatik baztertutako talde subalternoen aztarnak –onartezinak baina aldi berean konstitutiboak eta ezabaezinak direnak. Geopolitikari dagokionez, kanibalizatutako talde subalterno horiek estatu es-

painiarraren lurralde egituraketa jartzen dute zalantzan. Egiazki, talde horien izaera subalterno kanibalizatua baita Espainiar estatuaren mugak zalantzan jartzearen ondorio.

Marçalen poesia goiztiarrak lekune pribilegiatu batetik hitz egiten dio prozesu kanibalizatzaile bikoitz horri –historikoari eta geopolitikoari. Francisco Franco diktadorea hil eta bi urtera, eta 78ko konstituzioa onartu baino urte bete lehenago konjuratzen dituzte “Divisa” eta “Lluna Granada” poemek zapalkuntzaren mamuak eta justizia errebeldearen espektoak. 78ko erregimena erabat gotortu baino lehenago, estatuaren berlurraldetze prozesuan bertan. Hain definitzailea eta laudatua izan zen kontsentsua eta haren mitoa jartzen dituzte zalantzan, kontsentsu hark isiltzen zituen zapalkuntzak presente egin eta horien kontra proiektu politiko bat proposatzeko. Letra larriz idatzitako historiatic kanporatutako sorginen potentzial politikoaren aldarriak, eta espainiar geopolitikari dagokionez posizio subalternoa okupatzen dutenen opresio anitzen aurrits bildumakokako poetikak, agerian uzten du 78ko erregimenari formakuntzatik bertatik beharrezkoa zitzaiola kanibalizazio prozesua. Trantsizioko kulturaren bazterketa konstitutiboak uzten ditu agerian.

“Divisa” eta “Lluna Granada”k diote amorruren konjura errebeldea etorkizunean gertatuko dela, eta horrela hartzen du beti iristear dagoen justiziaren forma. 90eko hamarkadan idatzitako poesiagintzarekin hurbilduko dira konjura horretara Borda eta Pato. 78ko erregimenak kanibalizatutako mamu eta espektoak ez dira aldatuko poeta euskaldun eta galegoaren lanak argitaratzean. Konjura horretara, baina, kokapen ezberdinetatik iritsiko dira.

3. Patoren ekintza kastratzailea edo Erregimenaren barne-atzerria

Poder dicir

“cacheabamos no río pelouriños para xogar ás tabas”

eu, que nunca viaxei co meu pai en moto

que nada sei de mallas

nin tiven nai aventado aveas ao nordés

que nada sei de calafates, nin de cadernas, nin de

galipotes

nada da escura vea mineral do wolfram

nin de cómo medir a elipse exacta e argallar a
 perspectiva dun zoco mariñeiro
 pode dicir
 “voaban as pinas como se fosen teas”
 falar das panadas de herba no muíño
 das oladas de patacas novas

ai das augas, do vento, dos bois

estranxeira na miña propia historia
 na miña propia paisaxe
 na miña propia lingua

eu tamén
 océano.
 [...]

Fóra, a unha distancia de catro metros, un número indeterminado de varóns desabotoan as petrinas. Participo nunha aula de educación sexual. Un número indeterminado de homes introducen o membro na petrina, abandonan o televisor. Desaparecen.

[...]

A miña lingua nativa é o fascismo
 a imposibilidade do fascismo para dicir os nomes do real

perturbación

orixe. (Pato, 1995, 11. or., 13. or., 57. or.)².

2018an eginiko elkarrizketan, Michael Kelleher poeta amerikarrak *Fascinioko* poemez galdetzean, Chus Patoren hitzek Marçalen hiru zapal-kuntzen gurutzaketa dakarte gogora. Patok “a miña lingua nativa é o

- 2 Nik euskaratuta: Esateko gai izatea / “erreketan harriak bilatzen genituen tabetan jolasteko” / nik, aitarekin motorrean bidaiatu ez dudan honek / sareez ez dakidan honek / eta amak oloa ipar-haizearekin haizatu ez zuen honek / ezer ez dakidan honek istinkariez, kateez eta / galipotez / ezer ere ez wolframioaren zain ilunaz / ezta elipse zehatza neurtzeaz eta prestatzeaz / marinel eskalpoi baten perspektiba / Esateko gai izatea / “uztaiak telak bailiran egiten zuten hegan” / ehogailuan belar besakadez hitz egitea / patat berrien kazolakadez / urez, haizeaz, idiez / nire historia propioan kanpotar / nire paisai propioan / nire hizkuntza propioan / ni ere / ozeanoa [...] Kanpoan, lau metroko distantzia batera, gizonen kopuru ezezagun batek bragetako botoiak askatzen ditu. Sexu hezkuntzaren eskola baten hartzen dut parte. Gizonen kopuru ezezagun batek zakila bragetan sartzen dute, telebista uzten dute. Desagertzen dira. [...] Nire jatorrizko hizkuntza faxismoa da / faxismoak duen ezintasuna errearen izenak esateko. / Perturbazioa. / Jatorria.

fascismo” poemaz hitz egitean erantzun zuen, “os meus pais [...] o que nos legaron foi un conflito lingüístico [...]. A miña lingua nativa é a prohibición fascista de falar na lingua dos meus proxenitores, das miñas antepasadas” eta esaldi bakarrean josi zituen zapalkuntza ezberdinak. Frankismoak Galiziako langile klaseari inposatutako migrazio/deportazio politiken oinordekoa da idazlearentzat nazio zapalkuntzari lotutako gatazka linguistikoa, eta gatazka horrek lehenago etorritako emakume errebeldeenganako loturaren haustura dakarkio.

Poeta galziarraren 90eko hamarkadako sorkuntza lanean irakurri daitezkeenak Marçalek 70ekoan konjuratzen zituen trantsizio aurreko zapalkuntzen erresonantziak dira. 78ko erregimeneko bazterketa konstitutiboak zalantzan jartzen dituen poetiken adibidea da Patorena ere. Bazterketa horiek gurutzatuta barne-atzerrian deklaritzen du bere burua poemako ahotsak.

Nazioaren atzerri poetikotik Patok emakumezko subjektu posizioa emantzipatzea bilatzen zuen. Emantzipazio horrekin patriarkatuarena ez zen beste ordena bat eraikitzea zuen helburu. Horixe da Helena Gonz lez Fern ndezen ikerketa lanek proposatzen dutena, besteak beste, 2005eko *Género y Nación* liburuan eta 2013ko “Como prenden elas da nación?” artikuluan. Gonzalezen ikerlanek agerian utzi dituzte Patoren poetikaren ardatz politiko nagusiak. Haren esanetan, proiektu emantzipatzailea da Patorena, gizarte eredu kapitalistatik askatzea bilatzen duena eta nazioaren, emakumeen eta hizkuntzaren askapena bilatzen duena. Horretarako, isildutako subjektu posizioa testura ekartzea, jasotako oinordetzak iraultzea eta hizkuntzaren apropiazioa izango ditu helburu.

Analisira ekarritako poemak hiru ardatzen intersekzioaren testuratzeko paradigmatikoak dira. “Poder dicir” hitzekin hasten den poemako ahotsak, adibidez, ezintasunetik (eu, que nunca [...] que nada sei de [...] nin de) interpelatzen ditu nazio galegoa eraikitzen duten iraganeko mitoak. Desmitifikazio lana da martxan dagoena aipatzean txikitako “taba” jolasak, eta baserri munduko “malla”k, arrantza munduko “calafate” eta “caderna”k, meatzaritza tradizionalari lotutako “wolframio”a, joskintzari lotutako “tea”k. Jasotako oinordekotza iraultzeko nazioaren epika eta mitogintza jartzen zituen zalantzan eta mito horien ukaziotik datorkio erbestearen askatasuna eta baita bakardadea ere. “Estranxeira na mi a propia historia / na mi a propia paisaxe / na mi a propia lingua” bukaera bertsoek historia eta iraganeko oinordekotzak, paisaia eta nazioaren lurraldea, eta hizkuntza eta norbere burua izendatzeko gatazka harilkatzen

zituzten kanpotartasun posizio bakarretik. 90eko hamarkadan, historia, nazio eta hizkuntza zapalkuntza horiek 78ko erregimenaren parte ziren –eta oraindik izaten jarraitzen dute.

Artikulu honetan, esateko ezintasunaren eta halere isildutako subjektua testura ekartzeko potentzialtasun eraldatzailean jarri nahi dut arreta. “Os nomes do real”, erreala dena esateko ezintasunak eta hizkuntza natiboaren izaera faxistak bat egiten dute poemetan zehar. Beste modu batera esateko, poemako emakumezko ahotsak ezin du hizkuntza natiboa bere horretan erabili, eta hizkuntza natibo patriarkalak ezin errearen izenak izendatu. Korapilo hori askatzeko “Fora” poematik abiatu eta dialogoa proposatzen dut Patoren poemagintzaren, eta Jacques Lacanen psikoanalisi eta hari Gilles Deleuze eta Félix Guattarik eskizoa-nalisiarekin eman zioten erantzunaren artean.

Patoren poeman irakurri daitekeena, hau da, erreala ezin dela izendatu, egiazki da psikoanalisi lacaniarraren zimenduetako bat subjektuaren formakuntza ulertzeko. Imajinarioa eta Sinbolikoarekin batera garatutako kontzeptua da Erreala, besteak beste, pentsalari frantsesaren XXIII seminarioan, “Sinhome” izenekoan, edota *Écrits* bildumako “Ispilu fasea...” deituriko testuan. Erreala ezin da izendatu, izan ere, izendatzeak objektua bera galtzea dakarrelako objektua izenarekin ordezkatzean.

Erreala izendatzeko ezintasuna konstitutiboa da Lacanen ustez. Ezintasun horrek ezinbestean baldintzatzen ditu subjektuaren identifikazio imajinarioa (norbanakoaren eta gorputzaren mailakoa dena); eta baita sinbolikoa ere (hizkuntzaren mediazioz eraikitako posizio kolektiboa eta soziala). Bi prozesuetan erreala existitzea ezinbestekoa izanik ere, hura harrapaezin bilakatuko da esangura jasotzean. Ezinbesteko den erreala, beraz, absentzia gisa egituratuko da. Prozesu horietan egiten du Edipo konplexuak bere lekua. Harrapaezina den Erreal absente hori Edipoak osatuko du eskuratzeko debekatuta dagoen “*jouissance*” gisako desirarekin (familiarren baitan debekatuta dagoena edo estatuan legeak debekatzen diguna adibidez). Hori dela eta, betetzeko ezinezkoa den desira batek bultzatuko du erregistro guztietan subjektuaren eraikuntza. Bestalde, Edipoak zakila eta faloa kokatuko ditu *jouissance* horren ordezkodiren desira-objektuen erdigunean. Imajinarioaren mailan, zakilak hartzen duen lekua okupatuko du maila sinbolikoan falook. Horregatik, ordena falozentrikoa jarraituko dute, gorputzek bezala, gizarte formakuntzek.

“Fora, a unha distancia de catro metros” poema gai da literarioki adierazteko eta garatzeko ordena falozentriko hori. Gizonak telebista ba-

ten inguruan eta hari begira elkartzen dira, zakilak bragetetik atera baino lehen. Gizonen zirkulua kanpoan egonik ere, emakumea, poemako ahotsa, beste nonbait dago, lau metro harago kokatutako barru baten. Zentroan, beraz, gizonek harrapatzeko besteko distantzia batera, desira objektua dago: telebista. Edipoari dagokion faloaren araua geratzen da agerian pertsonaien eta elementuen antolaketa. Hasteko, poemak argi uzten du ezberdina dela “faloa edukitzea” (gizonek kasu) eta “faloa izatea” (desira objektu izatea). Are poemako ahotsaren jabe den emakumea ere ez da “faloa izango”, aitzitik, telebistak hartuko baitu, eta ez emakumeak, desira heterosexual maskulinoaren lekua.

Desira hetero-maskulinoa ustez emakumeari bideratuta badago ere, gizonaren isla gisa sortutako objektu partzial batetik datorren fantasiak ordezkatzen du emakumea. Horratx telebistaren funtzioa gizonen zirkuluan. Hori da hain zuzen ere, psikoanaliaren arabera, sexualitate maskulinoaren zero mailan dagoena. Hitz laburretan esateko, heterosexualitate maskulinoa masturbazio ekintza bat da, emakumeari subjektu izatera ukatzen diona. Ukazio horretatik hitz egiten du poemako ahotsak ere, gizonena soilik den espazio batetik kanpo.

Hizkuntza natiboa faxismoa da eta ezin du erreala izendatu. Ordena falozentrikoa zapaltzailea da eta ezin du emakumea izendatu. Irakurketa honek proposatzen duena da, arestian aipatu bezala, Patoren poemagintzak 78ko erregimenaren baitako nazio galegoaren epika zatika desmitifikatzea eta zakildunen gizon edipiko masturbatzaileen sozietatea desmuntatzea gauza bera dela. Halarik ere, bere lurrean kanpotar izanik, nondik hitz egiten du poemetako ahotsak? Zein lekusetatik hitz egin dezake emakumeak ordena falozentrikoa erreproduzitu beharrean isildutako subjektu posizioa testura ekarri eta jasotako oinordetzak irauliko baditu? Non dago poemako ahotsa gizonak “Fora” daudela dioenean?

Deleuze eta Guattari *Capitalisme et Schizophrénie* lan teorikoko lehenengo alean, 1972ko *L'anti-dipen*, psikoanaliari emandako ihardespenean lagun dezake galderak erantzuten. Lehenik eta behin, Deleuze eta Guattariaren proposamenak desirak birpentsatzea dakar. Ez daude ados psikoanaliak desira ulertzen duenean indar negatibo gisa. Beste hitz batzuetan esateko, ez dute onartzen desiraren jatorrian psikoanaliak kokatzen duenean harrapatu ezin dugun zerbaiten falta asetzeko beharra. Alderantziz, filosofo frantsesen eskizoanaliak desira indar positibo gisa ulertzen du, norbanakoari lotuta baino gorputzak kolektiboki gurutzatzen dituen. Hortaz, ez zaio ukatzen Edipoari indarrean egotea eta maila

imajinario eta sinbolikoa ordenatzeko gaitasuna izatea. Ukatzen zaiona da balio unibertsal eta absolutua izatea. Edipoa ulertzen dute desirak otzantzeko eta zapaltzeko egitura kolonizatzaile gisa. Are gehiago, familiararen antolakuntza jarraiki bere baitan ixteko saiakeran Edipoak desirak antolatzeko beste biderik ez egotearen ilusioa sortzen du. Horixe da lege falikoa gizarte kapitalistan eta baita estatu garaikidean gauzatzearen arakasta, desiren aniztasunaren indarra estaltzeko gai izatea.

Antiedipoaren ikuspuntua hartuta, proposatu nahi dut Patoren poemagintza dela emakumezko ahots poetikoa Edipo falozentrikoaren legetik landa kokatzeko saiakera. Horixe da hartzen duen kokagunea hain zuen ere, gizonak “Fora” daudela esatean edota “estranxeira na mi a propia historia” dioenean. Atal honen hasieran aipatutako elkarrizketan ere hurrengoa proposatzen du, “as mulleres, viven na lei? Perm teselles iso? Ou forman parte do estado de excepci n permanente? Son elas o modelo para o estado de excepci n?”. Poemagintzak beraz, salbuespen egoera horretatik Edipoarenak ez diren desirez apropiatzea proposatzen du Edipoari berari aurre egiteko –Edipoaren faloa kastratzeko gai izateko.

78ko erregimenaren barne-kanpotartasunetik Patoren poemagintza gai da Edipoa, nazio galego mitikoa, estatua eta gizarte kapitalista elkarri lotuta daudela erakusteko. Marçalen poemagintzan bazterketa konstitutibo gisa identifikatu dugu antzeko posizioa –erregimenaren aurre-historian izan bada ere. Patoren poemagintzaren potentzialtasun eraldatzailea, aldi berean, esateko gai ez den hizkuntza batekin isildutako subjektua testura ekartzeko gaitasuna da. Barne-kanpotartasunaren desira ez-edipikoez jabetu eta 78ko erregimenaren salbuespen egoera hori irudikatzen da Pato.

4. Bordaren orientazio kuirra edo erregimenaren kanpo-migrantzia

Ni Naiz. Hi Haiz. Hura Da. Gu Gara. Zu Zara. Zuek Zarete. Haiek Dira: zenbat denbora beharko genuen adiztegiaren osoki eta libreki erabiltzen trebatzeko? Zenbat urte, kalaka xugunen norantzaren finkatzen ausar-tzeko? Zenbat mende parean geneukan emazteari bihotzeko amodioa zor geniola aitortzeko?

Halatan, mendekuekin, gorrotoarekin, botere-lehiarekin eta ahalke barneratuarekin jostatzen baizik ez ziguten irakatsi. Lehen hitzetan berean jazar eta negarroi ginen ttipitik galtzaile iragarriak ginenok. Historiaren ahantz tokietan abandonatuak, estatistiken hondarkinak, bonba bat edo

beste zartatzen zenean deabrutuak, saltzapekak segurtatzeko folklorizatuak, ikertuak eta aldi berean madarikatatuak.

Mukua koteran zerioten haur hotzek *Je Suis* traukatzean, *Je Suicide* kulturala obratzen zuten aldiro.

Ama! Nola da Ni Naiz? (Borda, 1998, 16. or.).

Euskal Herri kontinentaletik idazten duen heinean, Itxaro Bordaren poemagintza kanpoan kokatzen da 78ko erregimena indarrean dagoen espainiar estatutik. Bestalde, espainiar estatuan kokatzen da euskal subjektu posizio hegemonikoa, hots, unibertsal gisa pribilegiatzen dena eta euskalduntasunaren errepresentazioak monopolizatzen dituena. Hori dela eta, Bordaren ahots poetikoak “ni” esaten duen bakoitzean etengabe negoziatu behar du posizio hegemoniko harekin, eta ondorioz baita 78ko erregimenak identifikatzeko ezarritako baldintzekin ere.

Migrantzia melankolikoa deitu zion Joseba Gabilondok Bordaren poemagintzako subjektuaren aipatu kondizioari. Kontzeptua 2000. urtean argitaratutako artikuluak landu zuen lehenengoz, eta gero, kapitulu gisa 2006an euskaratuta, *Nazioaren Hondarrak* liburua osatu zuen “Itxaro Borda: migrantzia melankolikoa eta ni lesbier nazional baten idazketa” izenburuarekin. Gabilondorentzat migrantzia melankolikoa jatorrizko etxea behin betiko galdu duenaren kondizioa da, galerak oraindik ere ezinbestean baldintzatzen dizkionean nortasuna eta desira. Euskalduntasun hegemonikoa espainiar estatuaren baitan izanik, estatuaren mugetan egotean kanpotar sentituko da Bordaren poemagintzako ahotsa, eta kanpoan egotean berriz migratzaile. Kasu bietan jatorriaren galeraren minak baldintzatuko du ahots poetikoaren kokagunea.

Lurraldetik kanpo sentitzeak ez du lurraldea bakarrik baldintzatzen. Gabilondok analizatu bezala, zapalkuntza anitzek gurutzatzen dute emakumezko ahots lesbier, iparraldeko, eraldatzaile eta klase xumekoa. Ikerlerro horretatik aurrera eginez, nik neuk ere aztertu nuen Bordaren lana. 2010. urtean *Desira desordenatuak* lan kolektiboari egin nion ekarpena “Itxaro Borda bestaldetik” kapituluarekin, eta 2011n *Lectora* aldizkarian argitaratu nuen “Hacia una Queer Basque nation”. Bordaren ahotsa mugaldeko bizitzak ezaugarritzen zuela proposatu eta zapalkuntzen gurutzaketak aliantzak bilatzera bultzatzen zuela interpretatu nuen. Planteatu nuen, hain zuzen ere, naziotasun hegemonikoaren bestetasun anitzen kokaguneetatik isilarazitakoen eta ikusezintasunera kondenatutakoen aliantzara deitzen zuela.

78ko erregimenean errotutako euskal naziotasun hegemonikoaren aurka egin, baina zapalkuntzen gurutzaketatik abiatu eta naziotasun kuir baten aldeko aldarria egiten duen kanpotartasunaren poetika da Bordarena. Kanpotartasunean kokatzeak Patoren poemagintza dakar gogora, eta ez alferrik. Izan ere, *Orain* liburuari sarrera egiten dio arestian analizatutako Patoren “estranxeira na mi a propia historia...” ahapaldiak. *Fascinio* eta *Orain* liburuek topo egite dute testuartekotasunean eta baita ahots poetikoek hartzen duten kanpotar kokagunean. Hala ere, kanpotartasun ezberdinak dira batak zein besteak gorpuzten dituztenak. Patoren ahotsak espainiar estatuaren eta naziotasun hegemonikoaren mugen baitatik bizi badu kanpotartasuna; Bordarenak mugetatik at dagoena, edo are mugaldearen baitakoa bizi du.

Ikus daiteke Bordaren poemagintzan, kuir subjektibitate anitzek bezala, koordenatu espazialek hartzen dutela garrantzia. Bi koordenatu horietan arreta jartzeak ikuspegi berri bat eman diezaieke orain arte esandakoei. Bi berezitasun horiek, espaziala eta genero-sexualitatearena, barne-hartzen dituen irakurketa kritikoa proposatu zuen Sara Ahmeden lanak bereziki *Queer Phenomenology* eta *The Promise of Happiness* liburuetan. Hortaz, segidan datorrena Borda eta Ahmeden proposamenen arteko elkarriketa da.

*Queer Phenomenology*k mugimendu bikoitz bat egiten du. Batetik kuir teoriak, genero, sexu eta sexualitateari dagozkion gogoeta kritikoak pentsatzen ditu fenomenologiatik. Bestetik, fenomenologia kuir-tu, hots arrarotu, okertu egiten du. Mugimendu bikoitz horri esker, liburua gai da subjektu posizio ezberdinak ulertzeko espazioan hartzen duten estentsio, direkzio eta orientazioaren arabera. Ikuspuntu horretatik ahots poetikoek inguruan dituzten objektu eta diskurtsoak izendatuta eraikiko dituzte bere buruak. Gorputzak subjektu egiten dira espazioa habitatzen duten moduak eta espazio horretan hartzen duten orientazioak baldintzatuta.

Heteroarauari eta pentsamendu heterozuzenari lotutako biritza artea beraz ez dagokio soilik sexu orientazioari. Biritza artezak objektu eta diskurtsoen pilaketa eta ordena bati erantzuten dio. Bide zuzenaren direkzioa markatzen duen objektua aurrean, “foreground”ean, jartzeaz gain, kultura artezak “background”a ere osatzen duten objektua eta diskurtsoa antolatzen ditu. Norbere subjektu posizioa egituratzeko eskura egon daitekeen oro baldintzatzen du horrela biritza hetero-arteak.

Orain liburuko ahots poetikoak erakusten digu 90eko hamarkadako emakumezko gu, lesbear, iparraldeko, langilearen orientazio kuirrak frantziar estatuaren baitatik nabigatu behar dituela espainiar estatuko 78ko erregimenaren baldintzak. Nabigatu behar dituela pentsamendu heterozuzen horren bizitza artezak inposatutako objektu eta diskurtsoak. Horixe da hain zuzen ere “Ni Naiz. Hi Haiz...” poeman aurkitzen duguna. Frantsesezko “Je Suis *traukatzean*, Je Suicide *kulturala*” obratzen dute haurrek bizitza artez-euskaldun-espainiarraren objektu eta diskurtsoek antolatutako “*background*”a nabigatu bitartean.

Gizonen historiak osatzen du bizitza artezaren “*background*”a, emakumeen arteko amodioa mendeetan galdu eta “historiaren ahantz tokietan” abandonatzen den bitartean. Mendekuak, gorrotoak, botere-lehiak eta ahalke barneratuak artikulatzen du bizitza artezaren “*background*”a klase xumeak “estatistiken hondarkinak” bilakatu bitartean. Arteztasunaren “*background*”ean “bonba bat edo beste zartatzen zenean” kontzientzia politiko errebeldea deabrutu egiten zen. Era berean, nazio komunitate jakin batek osatzen du bizitza artezaren “*background*”a, hau da, “saltzapenak segurtatzeko folklorizatuak, ikertuak eta aldi berean madarikatuak” direnek osatzen dute nazio artez hori.

Ahmedentzat kuir orientazioa ere ez dagokio soilik sexu orientazioari. Kultura artez bat osatzen duten objektuetatik desbideratzen den orientazioa da kuir subjektuarena. Heteroarauaren arabera antolatutako bizitza arteza osatzen duten objektuetan zehar desbideratzen da subjektu kuirra. Hortaz, kuir bizitzek konbentzioz ezarritako gidoi batetik aldentzeko potentzialtasunaz hitz egiten digute.

Desbideratze ekintza horiek *The Promise of Happiness* liburuan lantzen ditu Ahmedek zoriontasunaren gaia zentroan jarrita. Pentsalari britainiarrak argudiatzen du zoriontasuna orientazio nazional artezari lotutako sentimendua dela eta subjektio teknologia gisa funtzionatzen duela. Ikuspegi horretatik, kuir zorigaitzak potentzialtasun politikoa du. Are gehiago, zorigaitzaren iraultzaz hitz egiten du Ahmedek. Zoriontasunak gorputz batzuei bakarrik eskaintzen badie nazioaren baitan etxetzea (“*to house*”) edo barne-hartzea, orduan zorigaitzak nazioa desegituratu dezakeen etxegabetze (“*unhousing*”) ekintza bat bultzatu dezake. Gorputz batzuen orientazioak beste batzuen gainetik pribilegiatzen dituen naziozintza da zorigaitzak zalantzan jartzen duena.

Zorigaitzaren emozioak gain-hartzen du *Orain* liburuko “Ni Naiz. Hi Haiz...” poema. Eta zorigaitz horrek ahalbidetzen dio poemako ahotsari

orientazio arteza albo batera uztea, eta baita nazio hegemonikoaren “etxea” osatzen duten objektuetatik desbideratzea ere, bitartean “background”eko objektuak azaleratzen dituelarik. Etxegabetze lana egiten du Bordaren poema horrek euskal naziotasun hegemonikoarekiko. Hain justu, poemako ahotsak hartzen duen kokagune hori izendatzeko Ahmed iristen da Gabilondoren kontzeptu berera: kokagune hori migratzaile melankolikoarena dela dio Ahmedek ere. Ahmeden migrantzia melankolikoari buruzko proposamenak halere berezitasun propioak ditu eta Bordaren poemagintza hobeto ulertzen lagundu diezaguke. Ahmeden esanetan, zapalkuntzen oroitzapenari lotuta dago fijazio melankolicoa, eta migratzailearenak arreta jartzen du estatuak hitzemandako zorientasunaren promesak ezkutatzan dituen zapalkuntzetan.

Zapalkuntzen oroitzapenetan fijazioa mantentzearen ondorioz nazioa etxegabetzen duenean, Bordaren poemagintzak Marçalenarekin egiten du topo. 78ko erregimenaren aurre-historian Marçalek konjuratutako zapalkuntza anitzak oraindik daude bizirik Bordaren poemagintzan. Migrantzia melankolikoak bizirik daudela oroitzen duelako mantentzen du Bordaren poemagintzak potentzialtasun politikoa. Zapalkuntzen gurutzaketa orainaldira ekarrita proposatzen du Bordak nazio kuirra.

5. Ondorioak. Erregimen kanibala eta poetika errebeldeak

78ko erregimenari dagokionez, Marçal, Pato eta Bordak kokagune ezberdin batetik hitz egin zuten. Marçalek aurreko momentu batetik, Patok barrutik eta Bordak kanpotik sortu zituzten bere ahotsak. Posizioak ezberdinak izanik ere, hiruren poetikak 78ko erregimenak baldintzatuta eraiki ziren. Erregimen hori sostengatzen duten bortxa eta zapalkuntzen hartzaile dira hiru poemagintzen ahotsak. Hau da, hiru ahots poetikoek 78ko erregimenak kanibalizatutako subjektu posizioak okupatzen dituzte, eta kokagune horretatik sortzen dute literatura.

70eko hamarkadatik 90eko hamarkadara bitartean etenik gabe luzatzen diren bazterketa erlazioen lekuko huts baino gehiago, zapalkuntza anitzen gurutzaketan harrapatuta daude *Cau de Lluna*, *Fascinio* eta *Orain*. Okupatzen duten kokagunearen kontzientzia hartu eta gai dira bortxei erantzuteko kapaz den poetika errebeldea artikulatzeko. Genealogia berriak eraiki zituzten, berreskuratu zituzten isildutakoen ahotsak, eta desjabetutako subjektibitatei eman zieten agentzia 70-90eko hamarkadetan zehar.

Hiru poetikek eraldaketarako potentzialitate berriak uzten dituzte agerian. Estatu egituretatik elikatzen den nazio hegemonikoaren ukazio-tik abiatu eta nazio errebelde bati gorputza ematen dioten literaturak dira hiru autoreenak. Egitura falozentrikoak kastratuko dituen komunitatea imajinatzen dute; bizitza artezetik aldentzen diren orientazio askotarikoei etxea emango diena; eta beti iristear dagoen justiziak gidatuko duena. 90eko hamarkadako poetika errebeldeak badu zer esanik orain bizi dugun egoera sozialaz eta politikoaz.

6. Bibliografia

- Ahmed, S. (2006). *Queer Phenomenology: Orientations, Objects, Others*. New York: Duke University Press.
- Ahmed, S. (2010). *The Promise of Happiness*: New York: Duke University Press.
- Atutxa, I. (2010). Itxaro Borda Bestaldetik: Mugako Identitate Baten Sorrera. In I. Egaña (arg.), *Desira Desordenatuak: Queer Irakurketak (Euskal) Literaturaz* (231-248. or.). Donostia: Utriusque Vasconiae.
- Atutxa, I. (2011). Hacia Una Queer Basque Nation Desde La Poesía de Itxaro Borda. *Lectora: Revista de Dones i Textualitat*, 17, 199-219.
- Borda, I. (1998). *Orain*. Bilbo: Susa.
- Deleuze, G. eta Guattari, F. (1972). *Capitalisme et Schizophrénie. L'anti-Oedipe*. Paris: Les Éditions de Minuit.
- Derrida, J. (1997). *Spectres de Marx: L'état de La Dette, Le Travail Du Deuil et La Nouvelle Internationale*. Paris: Éditions Galilée.
- Fernández, J.A. (2004). Subversió, Transició, Tradició: Política i Subjectivitat a La Primera Poesia de Maria-Mercé Marçal. *Lectora: Revista de Dones i Textualitat*, 10, 201-216.
- Gabilondo, J. (2000). Itxaro Borda: Melancholic Migrancy and the Writing of a National Lesbian Self. *Anuario Del Seminario de Filología Vasca Julio de Urquijo: International Journal of Basque Linguistics and Philology*, 34 (2), 291-314.
- Gabilondo, J. (2014). Spanish Nationalist Excess: A Decolonial and Postnational Critique of Iberian Studies. *Prosopopeya: Revista de Crítica Contemporánea*, 9, 23-60.
- Garcés, M. (2018). *Ciutat Princesa*. Bartzelona: Galaxia Gutenberg.

- González, H. (2009). *Género y Nación: La Construcción de Un Espacio Literario*. Madril: Icaria.
- Institut d'estudis Catalans, <<https://dcvb.iec.cat/results.asp>>
- Labanyi, J. (2003). Introduction: Engaging with Ghosts; or, Theorizing Culture in Modern Spain. In J. Labanyi (arg.), *Constructing Identity in Contemporary Spain: Theoretical Debates and Cultural Practice* (1-14. or.). New York: Oxford University Press.
- Lacan, J. (1971). *Écrits*. Paris: Éditions du Seuil.
- Lacan, J. (1975). *Le Séminaire 23. Le Sinthome*. Paris: Seuil.
- Marçal, M. M. (1977). *Cau de Llunes*. Bartzelona: Edicions Proa.
- Marçal, M. M. (1982). *Terra de Mai*. Valentzia: El Cingle.
- Martínez Allier, G. (arg.) (2012). *CT o La Cultura de La Transición: Crítica a 35 Años de Cultura Española*. Madril: Penguin Random House.
- Moreno-Caballud, L. (2015). *Cultures of Anyone: Studies on Cultural Democratization in the Spanish Neoliberal Crisis*. Londres: Oxford University Press.
- Pato, C. (1995). *Fascinio*. Ourense: Editorial Galaxia.
- Pato, C. eta Kelleher, M. (2018). Unha Conversa Con Chus Pato. *Music & Literature*, 2018, <<http://www.musicandliterature.org/features/2018/9/13/unha-conversa-con-chus-pato>>
- Rodó de Zarate, M. (2017). Maria-Mercè Marçal i Els Feminismes Interseccionals Als Països Catalans. In Gatamaula (arg.), *Terra de Ningú: Perspectives Feministes Sobre La Independència* (59-69. or.). Bartzelona: Pol·len edicions.
- Rodríguez, E. (2015). *Por qué fracasó la democracia en España. La transición y el régimen del 78*. Madril: Traficantes de Sueños.